

L'Olivar, aprendre a través de la investigació

Més enllà d'una recepta didàctica

Meritxell Barat Soler*

Escola l'Olivar, Castellnou de Bages

mbarat2@xtec.cat

Resum

L'article ens mostra la voluntat de canvi d'una escola, l'Olivar. L'interès d'un equip de treball per adaptar-se a la societat i traslladar l'aprenentatge fora de les aules. La introducció del treball per projectes d'investigació en la dinàmica del centre. El document ens fa reflexionar d'un procés de canvi executat per un col·lectiu de mestres compromesos amb l'educació actual. El pla de treball portat a terme, explicat en l'article, consta de cinc fases; anàlisi i negociació de la demanda, registre i anàlisi de les pràctiques, disseny de les millores, desenvolupament i seguiment i avaluació del procés i decisions sobre la continuïtat.

L'article està estructurat de la següent manera; un apartat on s'explica el context escolar i la filosofia de centre, seguit per la definició de l'aprenentatge que s'ajusta als principis de l'escola, la fonamentació teòrica relacionada amb els projectes d'investigació i finalment l'explicació de les fases del pla de treball portat a terme i les conclusions.

Paraules clau

aprendre a aprendre, recerca, educació, comunitat educativa, projecte, globalització

Abstract

The article shows the desire to change a school, Olivar. The interest of a team to adapt to society and move learning outside the classroom. The introduction of work for research projects in the center's dynamics. The document makes us reflect on a process of change executed by a group of teachers committed to current education. The work plan carried out, explained in the article, consists of five phases; analysis and negotiation of the demand, registration and analysis of the practices, design of the improvements, development and follow-up and evaluation of the process and decisions on the continuity.

The article is structured as follows; a section that explains the school context and the philosophy of the center, followed by the definition of the learning that conforms to the principles of the school, the theoretical foundations related to the research projects and finally the explanation of the phases of the work plan carried out and the conclusions.

Key words

learn to learn, research, education, educational community, project, globalization

(*) Diplomada en Educació Infantil per la Universitat de Vic. Actualment és Cap d'Estudis i mestra de l'escola l'Olivar de Castellnou de Bages. Ha dedicat gran part de la seva vida a l'educació no formal. Durant anys s'ha estat formant a través de cursos centrats en la primera infància.

1. Introducció

“ Nos preocupa que la concepción educativa (y política) que está presente en los proyectos de trabajo acabara convertida en una receta didáctica o en un enfoque pedagógico. Con ello se reduciría el capital transgresor y creativo de los proyectos de trabajo (pues afronta una concepción del conocimiento fragmentado, plantea un currículum integrado a partir de temas y problemas emergentes, rescata el sujeto biográfico, revaloriza la función política de la institución escolar y el papel de intelectual público del docente) a una serie de pasos que acaban siendo un rescate de los centros de interés -con otro nombre- o una reconversión de las unidades didácticas que mantenían una visión fragmentada y jerárquica del currículum que se articula en torno a las disciplinas escolares”

(Hernández i Ventura, 2008, p.11)

Un procés de canvi suposa un gran esforç, tenir molt clar l'objectiu i el perquè de la necessitat per part de tota la comunitat educativa, ja que quan s'inicia no només en modifica la dinàmica d'ensenyament a les aules, sinó també el paper del docent, les famílies i els alumnes. El canvi afecta a tots els agents que participem, en més i menys grau, en la vida d'una escola.

L'article se centra en la voluntat de l'Escola l'Olivar per integrar dins la seva dinàmica els projectes d'investigació per tal de millorar els processos d'aprenentatge dels nostres alumnes.

La comunitat educativa catalana és coneixedora, des de fa anys, de la teoria al voltant del concepte de globalització però encara trobem pocs centres que la tinguin integrada amb totes les seves conseqüències. Trobem un gran nombre d'aules amb els infants en silenci treballant individualment, carpetes de mestres amb avaluacions tancades i alumnes exclosos per les seves característiques de l'aula ordinària.

La globalització no només és centre a introduir els projectes de treball a les aules, la globalització pretén i ha de ser un canvi de mentalitat de centre, entrar amb totes les seves conseqüències a la vida de la comunitat educativa. Els alumnes han de trobar sentit allò que investiguen, han d'estar motivats a aprendre i aprendre a entrelligar els coneixements, d'aquesta manera seran capaços de traslladar aquest interès a la seva vida diària i aconseguiran ser agents actius dins la societat. No podem parlar de treball globalitzat sense entendre la diversitat com una riquesa, volem i necessitem una escola on tots/es els/les alumnes tinguin cabuda.

El text ens situa el centre tot fent un recorregut per la seva història i en destaca posteriorment els principis educatius que la caracteritzen: l'escola com espai d'aprenentatge, l'escola familiar i acollidora, l'escola oberta al món i l'escola activa i inquieta. Un cop presentat el seu objecte de millora: treballar a partir dels projectes d'investigació, el text s'atura per destacar aquells autors més rellevants de la història al voltant del concepte de globalització i projectes de treball. Finalment el document presenta les fases del pla de

millora que s'està portant a terme a l'escola i tanca l'article amb unes reflexions personals de l'autora al voltant de tot el procés.

2. Del viure de cara endins a obrir les portes de casa teva

“Vol donar una atenció educativa de qualitat, compromesa amb l'entorn, entenent l'educació com una responsabilitat compartida amb les famílies, el municipi i les administracions públiques, amb un equip de professionals que comparteixin un interès comú: les ganes i la il·lusió de treballar plegats per tots els nens i nenes, potenciar el seu creixement personal intel·lectual i fer-los competents per a la vida”

(Projecte Educatiu de Centre, Escola l'Olivar, 2010, p.2)

L'any 2007 es reobre a Castellnou de Bages l'escola d'infantil i primària. Feia més de 30 anys que el municipi no gaudia d'un centre educatiu, fet que provocava que la població en edat escolar s'hagués de traslladar al municipi més proper per cursar els seus estudis, Santpedor. La inauguració del nou centre, l'Olivar, va començar a generar vida al municipi. Fins aquest moment i a causa de la seva estructura urbanística havia anat defallit en el transcurs dels anys.

Castellnou de Bages consta de tres urbanitzacions, la Figuerola, Pinedes de Castellnou i el Serrat, a més d'un seguit de masies disseminades per tot el municipi. Té una superfície de 29,16 km² i 1.303 habitants (dades del 2017). Al costat de la Figuerola trobem el nucli antic del poble constituït per l'església, l'ajuntament i una casa de colònies regentada per la comunitat de salesians. Majoritàriament els seus habitants es traslladen a poblacions veïnes a treballar i una minoria es dedica a la ramaderia i agricultura.

L'escola es troba ubicada a la primera urbanització, el Serrat, juntament amb un petit centre cívic, la piscina, un bar restaurant i un punt d'informació de l'ajuntament.

Des dels seus inicis, indirectament, el centre ha anat assumint el paper de xarxa social entre veïns. L'Olivar ha recuperat les Caramelles del poble, ha obert un seguit d'extraescolars perquè els infants i joves no s'haguessin de traslladar a les poblacions veïnes i ofereix un esplai els dissabtes a la tarda. A la vegada les entrades i sortides de l'escola inciten a crear relacions entre familiars i veïns de la població.

La seva pròpia història ha provocat que aquestes relacions internes entre famílies i veïns del municipi siguin fortes; el centre es va ubicar als seus orígens en un auditori cedit pel músic Santi Arisa. Les primeres famílies van ser les encarregades d'habituar l'espai per tal d'encabir-hi els dos primers cursos (P3 i P4). Després de passar el primer curs a l'auditori, l'ajuntament va habilitar el centre cívic, aleshores en construcció, per tal d'encabir-hi els alumnes i els cursos que anaven creixent amb el pas dels anys. Compartia espai amb un bar restaurant i el local de visita del metge. Ambdós espais es van veure afectats quan l'escola va necessitar més estances.

L'escola creixia i amb ella el professorat, les famílies i tota la comunitat educativa. Durant els primers anys van començar a teixir els principis d'escola; tenien clar que l'escola havia d'estar arrelada a l'entorn i gaudir-ne d'aquest com a font d'aprenentatge. Les relacions que van començar a sorgir espontàniament van fer reviure el municipi; va passar a ser d'urbanització dormitori a poble.

La petita família va anar creixent fins a completar l'etapa de primària, va ser llavors quan el claustre de mestres va començar a consolidar-se i van aconseguir tenir una plantilla més estable. Aquesta plantilla, 80% encara en l'actualitat, va acabar de crear el projecte i la filosofia d'escola que seria l'Olivar.

L'any 2014 l'escola es va ubicar a l'edifici que actualment ocupa ara. És un edifici que va costar manifestacions, organitzacions, reunions i parades. La seva inauguració i el seu trasllat va ser la culminació d'una lluita d'anys per part de les famílies, mestres i ajuntament. Amb l'estrena de l'edifici actual i el prestigi que havia anat agafant de les poblacions veïnes les aules van arribar al seu màxim amb nombre d'alumnes.

Aquest creixement va provocar entre tota la comunitat educativa un replantejament de la filosofia de treball. Es van començar a introduir petits canvis metodològics i de funcionament; van acabar d'eliminar els pocs llibres de text que quedaven a les aules, van introduir els ambients i espais de joc a l'educació infantil i van plantejar un patí més educatiu.

Actualment l'escola té 210 alumnes (curs 2018-2019) distribuïts per les aules d'infantil i primària i 16 mestres. A causa de l'increment d'infants de les poblacions veïnes i per intentar preservar l'esperit de poble i escola petita enguany el departament ha tancat la ràtio d'alumnes al curs de P3 als naixements del municipi.

Tot i l'augment progressiu d'alumnes que ha tingut l'escola, el centre ha intentat mantenir el seu esperit inicial i a la vegada assumir de manera positiva els canvis que provoca un increment tan sobtat amb pocs anys. El centre treballa, des dels seus inicis, perquè tota la comunitat educativa (mestres, monitors de menjador, extraescolars, personal de la neteja, brigada, famílies...) siguin membres actius dins l'aprenentatge dels alumnes per tant contribueix amb les seves actuacions i propostes perquè aquest tret identificatiu prevalgui.

L'equip docent del centre s'ha mantingut bastant estable durant el seu creixement, tot i que ha anat augmentat la seva dotació amb el pas dels anys. Actualment consta de 16 mestres, 10 tutors/es i 6 mestres especialistes i suport. La Directora, Cap d'Estudis i Secretaria fundadores es van mantenir fins fa quatre anys que va canviar dos dels seus membres tot conservant la persona que exerceix com a directora. D'aquí tres-quatre anys es preveu una jubilació de cinc membres del claustre entre elles les seves iniciadores, fet que provocarà una entrada de nous mestres i noves oportunitats. En aquest transcurs de temps volem acabar de teixir els nous canvis que últimament s'han anat introduint per tal de conservar l'esperit de l'Olivar però obrint l'escola a noves oportunitats.

3. L'escola que volem

«L'educació és un acte d'amor i, doncs, un acte de valor. No pot tenir por del debat, de l'anàlisi de la realitat; no pot fugir de la discussió creadora, si no vol ser una farsa. Com es pot aprendre de discutir i de debatre amb una educació que imposa? Dictem idees. No canviem idees. Dictem classes. No debatem o discutim temes. Treballem sobre l'educand. No treballem amb ell. Li imposem un ordre que ell no comparteix, al qual només s'adapta. No li oferim mitjans per pensar autènticament, perquè, en rebre les fórmules donades, simplement les guarda. No les incorpora, perquè la incorporació és el resultat de la recerca d'alguna cosa que exigeix, de qui ho intenta, un esforç de recreació i d'estudi. Exigeix inventiva.»

Paulo Freire (1987, p.67)

Tal com hem estat comentant anteriorment, l'Olivar ha sofert molts canvis en pocs anys; edificis, acolliment d'infants de poblacions veïnes, increment d'alumnes... però aquest fet no ha evitat consolidar una filosofia d'escola ferma que encara es conserva en l'actualitat. La comunitat educativa del centre fixem els nostres principis en el punts següents:

“La educación se rehace constantemente en la praxis. Para ser, tiene que estar siendo”

Paulo Freire (1987, p.76)

a) *L'escola com espai d'aprenentatge:*

Entenem l'escola com un espai de relacions que ha d'oferir un ventall de possibilitats per tal que cada infant, amb les característiques que tingui, pugui desenvolupar globalment les seves competències, capacitats i habilitats.

Busquem espais on els alumnes siguin els **protagonistes actius** i, per tant, les

propostes se centren en la seva cognició i el seu creixement. Les activitats oferides ajuden als infants a construir el seu aprenentatge a través del compromís i de l'exploració activa així doncs necessitem una escola que fomenti l'**experimentació**, el **descobriment** i la comprensió del món oferint un saber basat en la investigació que incita a la necessitat de preguntar-se, per satisfer el desig de comprendre. Els seus interessos i les propostes diàries són el mitjà

Esquema 1: Característiques espai d'aprenentatge.
Font: Elaboració pròpia

natural per tal de desenvolupar el pensament sobre els sabers.

Volem garantir una interconnectivitat i transferència entre les diferents àrees de coneixement i matèries. Entenem que l'aprenentatge ha de ser global per aconseguir crear una **teranyina de coneixements**.

Fomentem una avaluació no repetitiva, donant pes en **aprendre a aprendre** i anar eliminant el concepte de memoritzar sabers enllaunats i l'acumulació de dades. Entenem l'**avaluació** com un procés de regulació del propi aprenentatge. Valorem més enllà del resultat i fem que l'alumne se senti particip de la seva evolució tot fent-lo actiu en la tria d'objectius i afavorint-li estratègies que l'ajudin a fer evident el seguiment del seu itinerari de coneixement.

Volem que els/les alumnes desenvolupin habilitats metacognitives; que supervisin, avaluin i optimitzin l'adquisició i l'ús del coneixement. Entenem l'aprenentatge com un **procés actiu** i amb continuïtat moviment. Utilitzem metodologies i estratègies diverses a partir de les quals la participació de l'alumnat de forma individual, en petit grup i/o grup classe farà que desenvolupin les seves habilitats socials.

Situem els/les alumnes en contextos reals per tal de generar **aprenentatges significatius** que donen valor a les competències i capacitats. Volem transmetre als nostres alumnes la **cultura de l'esforç**. Hem de dissenyar programes que exigeixin, a tots/es, esforç i afany de superació, però sense una sobrecàrrega excessiva. Cal esdevenir un espai on puguin desenvolupar totes les seves **competències, capacitats i habilitats** i puguin mostrar tots els seus talents.

“Per educar un infant fa falta tota una tribu sencera”

Proverbi africà

b) *L'escola familiar i acollidora:*

Eduquem des del **respecte**. Facilem un lloc segur on tots els infants poden créixer i aprendre al costat dels companys/es, de la famílies, la comunitat educativa i professorat, on

es valora a tothom com a únic, singular i irrepètible. Vetllem per aconseguir un clima de **confiança** i de **respecte**, construint una relació emocional positiva. Treballem perquè l'infant sigui capaç de gestionar les seves emocions i traslladar aquest aprenentatge al seu entorn. Tenim present que les **emocions** són part integral de l'educació. Sabem que aquest resulta de la interacció dinàmica de l'emoció, la motivació i

Esquema 2: Característiques escola acollidora.

Font: Elaboració pròpia

la cognició, tres elements inextricablement entrelligats.

Fomentem la **participació activa** de les nostres famílies en el conjunt d'activitats del centre. Vetllem perquè estiguin informats dels canvis i facilitem la participació en la gestió i en diverses activitats d'escola. Procurem que la **comunicació** entre els diferents col·lectius sigui fàcil i respectuosa. Entenem la comunicació com a base de tota relació i una clau que esdevé indispensable per caminar cap a l'objectiu comú de créixer i aprendre conjuntament. Respectem les diferents maneres de pensar i vetllem per ser una **escola oberta** a tothom. Eduquem per la llibertat, la responsabilitat i l'adquisició d'hàbits i conductes que facin dels nostres alumnes persones socials dignes.

"Me es muy difícil entender la naturaleza de todas las cosas, es natural ser diferente, esta diferencia nos hace únicos ante los demás... entonces ¿por qué me señalas como diferente a ti?; ¿acaso no somos distintos y por lo tanto en esencia lo mismo?"

Declaración de Salamanca, Unesco (1994)

c) *L'escola oberta al món:*

Veiem en la **diversitat** una font de riquesa i apostem per donar resposta a les necessitats individuals. Volem una escola on la inclusió escolar i la cohesió social sigui real. Treballem per valorar el potencial de cadascun dels nostres alumnes i fem el possible perquè tots els infants donin el màxim de les seves possibilitats. Incorporem diferents dinàmiques de treball que afavoreixin la inclusió, com l'**aprenentatge cooperatiu**.

Som una escola que estima i valora la **llengua** i la **cultura** del seu país tot respectant les manifestacions culturals d'altres països. Gaudeix de la diversitat de cultures que engloben Catalunya.

Vetllem perquè el centre estigui **arrelada a l'entorn**, on el coneixement vagi més

enllà de l'escola; on els infants s'encomanin de la curiositat per aprendre fora del recinte escolar (desig d'aprendre). Fomentem el respecte i la preservació d'aquest entorn i del **medi ambient**, transmetem el gaudi respectuós i responsable dels recursos naturals i del paisatge.

Volem facilitar el coneixement i assimilació dels valors i mecanismes que regeixen una **societat democràtica**; la llibertat personal, la

Esquema 3: Característiques escola oberta.
Font: Elaboració pròpia

responsabilitat, la solidaritat, el respecte i la igualtat. A la vegada eduquem per la convivència i el respecte als altres basant-nos en la **coeducació**, sense cap mena de discriminació per raó de sexe.

Oferim una educació integral que ajudi als nostres infants a esdevenir persones **autònomes, crítiques i compromeses**, que puguin participar de forma activa en el seu entorn i en la societat en general.

Educador como “creador de circunstancias/oportunidades ”
Ferdinand Deligny (1978, p.4)

d) *L'escola activa i inquieta:*

Respectem la **llibertat de càtedra** dels nostres docents; tot lluitant per un objectiu comú; afavorir als nostres alumnes una educació integral.

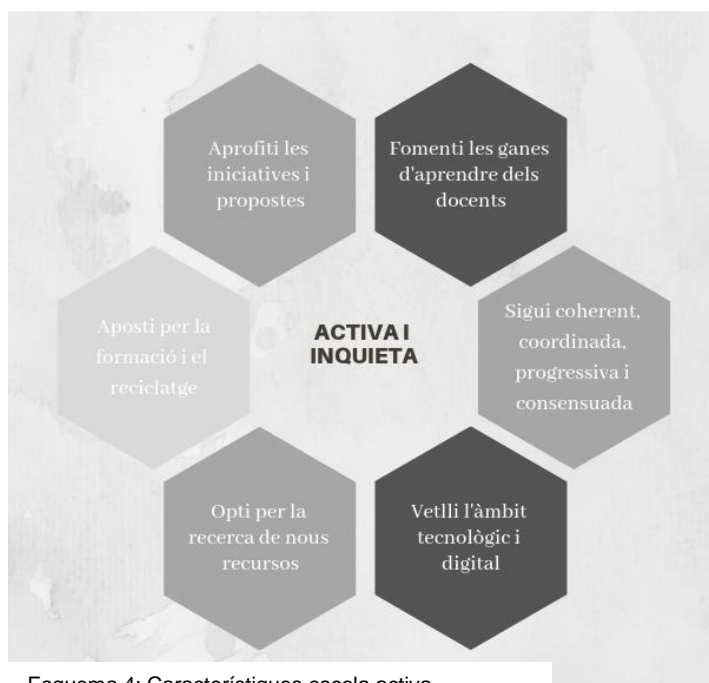
Vetllem perquè els /les mestres no perdin les **ganes d'aprendre**. Perquè aquests gaudeixin al costat dels seus alumnes la vida d'escola. Fomentem l'emprenedoria i l'entrada de noves idees. Apostem per la **formació i el reciclatge** dels docents; respectem els ritmes d'adaptació per tal d'aconseguir un benestar comú. Afavorim el **diàleg** entre la comunitat educativa aprofitant les iniciatives i propostes. Volem una escola on tothom tingui un espai

per dialogar; respectant les opinions diverses. Entenem aquestes com una font de riquesa.

Som una escola que ampliem i dotem, a la mesura del possible, els diferents equips de recursos, en **l'àmbit tecnològic i digital**, per donar resposta als reptes de l'educació del S.XXI.

Entenem com a **innovació** la suma d'idees que aporten un valor afegit amb uns nous resultats. Per afavorir el canvi cal observar l'alumnat, les famílies i la societat.

Totes les idees són analitzables i

Esquema 4: Característiques escola activa.
Font: Elaboració pròpia

per tant cal dedicar-hi moments de reflexió. Som una escola que té la voluntat de garantir una tasca educativa **coherent, coordinada, progressiva, i consensuada** per part de tota la comunitat educativa.

4. L'aprenentatge que s'ajusta als nostres principis

Som conscients que podem mantenir aquests principis d'escola que s'han anat teixint amb el pas dels anys; a la vegada però tenim clar que l'escola ha d'anar canviant per

tal d'adaptar-se a la societat actual, els infants, les famílies i al poble. Aquests canvis són un repte i una il·lusió per part de tota la comunitat educativa.

És imprescindible utilitzar metodologies i estratègies diverses a partir de les quals es respectin satisfactòriament els principis plantejats com a centre. L'escola té clar que cal facilitar estratègies per treballar un procés integral de l'alumne/a en totes les seves dimensions de la seva personalitat:

- La dimensió personal: aprendre a ser,
- La dimensió intel·lectual: aprendre a pensar,
- La dimensió procedimental: aprendre a fer,
- i la dimensió social: aprendre a conviure.

És aquí quan després d'una llarga trajectòria, el centre troba dins els projectes d'investigació la metodologia més adequada per donar resposta a les inquietuds com a escola. Una metodologia que es basa a oferir canals als infants perquè pensin per ells mateixos, investiguin, plantegin desafiaments per avançar, facin hipòtesis, construeixin nexes amb els coneixements, avaluin encerts i errors i aprenguin a ser crítics. Són projectes basats en el món real o en respostes a reptes quotidians que persegueixen crear una educació interdisciplinària amb un significat, defugint de lliçons curtes i aïllades.

5. Parlem dels clàssics

Quan parlem de projectes de treball i de globalització acadèmica és difícil poder esmentar totes les aportacions històriques que han proposat una aproximació integral i interdisciplinària al coneixement i han defensat la recerca en l'àmbit escolar. No obstant això, a continuació, destacarem breument aquelles que han influenciat directament al treball per projectes d'investigació, i que considerem significatives.

Entre les referències considerades com a clàssiques trobem el pedagog Ovide Decroly (1871-1932). Decroly en la seva principal obra *La funció de globalització i altres escrits* (1987), defensa una pedagogia basada en l'interès de l'infant i la significativitat de l'aprenentatge. Introdueix la dinàmica de centres d'interès que faciliten una intervenció respectuosa amb les capacitats i els ritmes de desenvolupament de cada infant. Parteix que els infants tenen una percepció global de la realitat que els envolta i que l'escola ha de tenir en compte a l'hora de dissenyar les seves activitats i propostes. Amb la introducció dels centres d'interès desapareix la fragmentació de les disciplines i es crea una unió de totes les matèries.

També destacaríem John Dewey (1858-1952), considerat per molts el pare dels projectes d'investigació. Dewey insisteix en la importància de l'acció i de l'experiència com a motor de l'aprenentatge. L'autor de *Democràcia y educación* (1995) defineix l'educació com l'element principal de transformació social. Entén l'alumne com un agent actiu i és el mestre qui té l'obligació de generar entorns estimulants per fomentar el desenvolupament. Defensa que el procés de coneixement sempre gira al voltant d'un tema que afecta l'alumne, d'una

preocupació, per tant el pensament té el seu origen en un repte que cal resoldre mitjançant un procés d'aprenentatge. Tal com ens comenta en la seva obra, *Las escuelas del mañana* (1918) cal que el centre afavoreixi la participació activa dels seus infants per tal que aquests dirigeixin els seus aprenentatges.

A la vegada, cal mencionar també el mètode de projectes de William Kilpatrick (1871-1965), deixeble de Dewey. El pedagog trasllada el procés de coneixement de Dewey en un mètode didàctic per guiar les escoles. Entén els projectes de treball com a propostes motivadores d'acció que siguin capaces de generar interès en els alumnes i millorin algun aspecte de la realitat. El seu mètode, destacat en dues de les seves principals obres, *Philosophy of education* (1951) i *El nuevo programa escolar* (1967) es desenvolupa en quatre fases: escollir la finalitat del projecte, elaborar un pla de treball que permeti arribar a la seva resolució, portar a terme el pla dissenyat i posteriorment avaluar-lo. Observem en el seu sistema una semblança considerable en l'estructura actual dels projectes d'investigació.

Per últim, dins la categoria de clàssics, cal fer una parada al pedagog francès, Célestin Freinet (1896-1966). La seva escola es converteix en un espai d'investigació on els infants aporten vivències i coneixements. El pedagog ens ofereix un seguit de tècniques que treballen per desenvolupar el tempteig experimental i la lliure expressió. Afirmar que els infants aprenen gràcies a les seves actuacions directes en els medis en què participen. Aposta per fer de l'escola un espai motivador que potenciï l'acció, la capacitat de recerca i les relacions de cooperació. Freinet ens deixa com herència el treball cooperatiu, la combinació del treball individual i col·lectiu, la recerca experimental i la creació de projectes. Dues de les seves principals obres on s'exposen les seves tècniques són: *El text lliure* (1972) i *Els plans de treball* (1973).

Dels pensadors clàssics fins a l'actualitat el concepte de globalització i el treball per projectes ha anat agafant adeptes. Els canvis socials i els esdeveniments recents que pateix la nostra societat fa augmentar la necessitat de dur a terme processos d'ensenyament aprenentatge que recullin els principis educatius dels projectes de recerca. La societat actual reclama a la comunitat educativa un mètode més global i transversal que promogui un treball que abordi els problemes des de la seva complexitat i globalitat. El treball per projectes permet la recerca, afavoreix l'ús d'instruments, de procediments i de continguts de diverses disciplines.

Fernando Hernández i Montserrat Ventura ens destaquen en la seva obra *La organización del currículum por proyectos de trabajo* (2008) les següents característiques dels projectes actuals; cal facilitar la veu als alumnes per esdevenir ciutadans crítics i aprendre a assumir decisions i responsabilitats, observar l'escola com una institució oberta al món on els alumnes aprenen uns dels altres, entendre el currículum des d'una perspectiva transdisciplinari on les decisions són preses per l'entorn, les diferents realitats, els agents actius i no el resultat que imposa l'administració i una educació que estimula el desig i les ganes d'aprendre i d'investigar, dins i fora de l'escola. Hernández afegeix en

l'article *Fem projectes o entenem la vida de l'escola com un gran projecte?* (2017) que aprendre per projectes és aprendre amb sentit, activa les neurones pel desafiament que comporta i per les relacions que potencia.

Per tant cal entendre que quan parlem de projectes cal defugir de la idea d'una estructura tancada que portem a terme a les aules, busquem una concepció global que afecta a tota l'educació, volem trencar amb la idea del currículum tancat i inamovible, les programacions estàtiques i la cerca de resultats finals. Tal com ens comenta, Jaume Carbonell en el seu llibre *Pedagogías del siglo XXI, alternativas para la innovación educativa* (2017) entenem l'escola com un espai ple d'experiències compartides, amb diferents rutes per arribar al coneixement que faciliten assolir un aprenentatge més sòlid, crític i comprensible.

Recuperarem la idea que l'escola ha d'observar el món d'una manera global i transversal. Cèsar Coll ja ens comentava en el seu document, *Marc Curricular per a l'ensenyament obligatori* (1986) que les persones fan connexions a partir dels coneixements previs i que l'aprenentatge no s'efectua per acumulació sinó per teixir relacions entre les diferents fonts. Hi afegim com a demanda que el centre cal que estigui preparat per ensenyar als seus alumnes la gestió de l'allau d'informació que tenim a l'abast, a la vegada que l'escola ha d'ajudar els infants a preparar-se per viure en societat i per adquirir els aprenentatges necessaris i finalment per exigència i preocupació social cal fomentar i treballar els valors. En aquest sentit destaquem el treball per projectes com a paradigma d'una tipologia d'activitats en què els valors si troben en força (col·lectivitat, democràcia, diàleg, empatia, respecte, solidaritat, autonomia). Per últim si tenim present a les aules l'expressió "aprendre a aprendre" i la definim com a conjunt d'adquisicions que cal aconseguir al final de la seva escolaritat i a la vegada desenvolupar un seguit d'habilitats, de procediments i estratègies d'aprenentatge que li permetin adaptar-se a situacions i entendre que l'escola ha de prioritzar el domini dels instruments del coneixement que no pas a l'adquisició de sabers classificats d'aquesta manera arribarem a assolir els objectius d'aprenentatge que la societat actual reclama a les escoles.

Dins l'educació no formal també trobem autors que han parlat dels projectes de treball, Joaquim Franch (1944-1987) va traslladar la pedagogia per projectes fora de les parets dels currículums escolars. Ha defensat el treball en equip, la implicació en la tria d'un repte a treballar, les valoracions col·lectives i el compromís amb la societat. Aquesta idea la trobem en l'actualitat molt sovint dins les nostres aules. Franch l'any 1979 en la seva aportació a *Catalunya cap a l'any 2000* ja pronosticava, sense anar errat, l'escola del 2000 com un lloc social, amb projectes d'acció fets col·lectivament, lligat en l'entorn immediat, aprofitant les noves tecnologies, valorant i integrant el treball emocional a les aules, incentivant la participació de la comunitat i un espai on es treballa els valors ètics.

Molts actors han coincidit en quin ha de ser el paper del mestre a les aules, en destaquem la definició que en fa l'educador Ferdinand Deligny (1913-1996); el docent ha de

ser un “creador de circumstàncies” (Deligny, 1978). El docent s’ha d’implicar activament en el procés d’aprenentatge que fan els alumnes, ha d’acompanyar-los en l’assoliment dels reptes i ha de fer de mediador en el diàleg tot fomentant les reflexions conjuntes. Carbonell (2017) afegeix que cal tenir present tots els agents educatius que treballen en una escola i que cal ser capaç de connectar i coordinar els diversos agents educatius i experiències d’aprenentatge, ampliant les funcions i representants dels consells escolars, fomentant noves dinàmiques i estructures democràtiques més participatives.

6. L’inici d’un canvi

“Queda prohibido no sonreír a los problemas, no luchar por lo que quieres, abandonarlo todo por miedo, no convertir en realidad tus sueños.”

Alfredo Cuervo Barrero 2001

Tal com hem comentat anteriorment durant els 14 anys de vida que té l’Olivar s’ha anat consolidant els seus principis d’una manera ferma i continuada, així i tot com tot procés, ha anat evolucionant i perfilant certs aspectes de la seva estructura pedagògica. Un d’ells és la presència cada vegada més accentuada del treball per projectes; per entendre quins passos s’ha seguit per arribar fins on estem actualment cal recordar als seus inicis destacats al principi de l’article; recordem una escola petita, sense llibres, cohesionada i amb ganes de canvi.

Tenint present aquests aspectes i recuperades les reflexions de la memòria del curs 2017-2018 el centre ha decidit iniciar un procés de formació i creixement per reflexionar sobre la pràctica educativa amb l’objectiu de millorar els processos d’aprenentatge dels nostres alumnes. Així és com durant el curs 2018-2019 s’inicia el pla de millora: Treball globalitzat mitjançant els projectes d’investigació.

El pla de treball plantejat consta de cinc fases i segueix l’estructura utilitzada per J.R. Lago i J. Onrubia (2011), un model dissenyat que ofereix una estratègia general per a la planificació, seguiment i valoració de processos d’assessorament adreçats a la millora de les pràctiques educatives del professorat tant a l’aula com el centre en el seu conjunt.

Les fases de treball utilitzades són:

- Fase I: Anàlisi i negociació de la demanda
- Fase II: Registre i anàlisi de les pràctiques
- Fase III: Disseny de les millores de la pràctica
- Fase IV: Desenvolupament, seguiment i avaluació de les millores
- Fase V: Avaluació del procés i decisions sobre la continuïtat

El desenvolupament de la **Fase I** del pla de millora ens ha servit per recuperar les valoracions del curs anterior, iniciar reflexions del treball globalitzat, unificar com a docents quins serien els nostres objectius, crear un equip de treball i dibuixar un pla de treball inicial. Durant aquesta primera fase s’ha concretat els espais per realitzar la formació i s’ha creat

un grup impulsor per dinamitzar-la. La creació d'un equip promotor que guiï en les pautes a seguir, ha sigut un punt prioritari per fer un bon acompanyament i organitzar les trobades reflexions amb els mestres.

Tot i que el planning inicial ofereix l'observació de pràctiques de referència en fases posteriors s'ha trobat convenient començar aquestes trobades a finals de la Fase I, ja que són un punt motivador pels mestres. Aquestes ens han facilitat començar a dibuixar i definir de quina manera volem treballar al centre. Ha motivat al claustre a seguir aprenent i poder reflexionar de com estem treballant a les nostres aules, què caldria modificar i quins aspectes podem introduir de nou.

Per tant durant la Fase I s'ha portat a terme les següents accions:

- Unificació de valoracions.
- Definició i concreció dels objectius.
- Creació d'un equip promotor.
- Dibuix d'un pla de treball.
- Inici d'observació de pràctiques de referència.

Aquesta fase s'ha realitzat durant els mesos juny, juliol, setembre i octubre del 2018 (Figura 5).

Un cop definit l'objectiu del pla de millora s'inicia la **Fase II**, l'equip promotor amb els seus col·laboradors va dibuixant un pla de treball que inclou diverses accions que es desenvolupen a les diferents fases. És a dir, la majoria no queden tancades amb la segona i s'allargaran durant la tercera i la quarta a la vegada que es cavalquen entre elles.

Es porten a terme trobades amb professionals que executen el treball per projectes als seus centres i posteriorment es fan reflexions destacant els aspectes claus que ens han sorprès de manera crítica i constructiva. Per tal de recollir i justificar la necessitat del canvi s'han recollit evidències del treball que s'està fent a les aules de primària. Tot i que en algunes d'elles ja s'observen els canvis que provoquen les reflexions conjuntes encara s'han trobat moltes característiques a analitzar. A la vegada, s'ha fet un estudi sobre alguns materials utilitzats a les aules; el centre fa temps que ha eliminat pràcticament els llibres de text però encara hi ha força presència de dossiers d'unitats que recorden el funcionament del material d'editorial.

En aquest punt, m'agradaria esmentar que com equip directiu i promotor del canvi s'ha fomentat l'experimentació per part dels docents a les aules; hi ha llibertat absoluta, provar nous agrupaments, noves tècniques de treball, promoure autoavaluacions, participar activament del procés... D'aquesta manera el docent obre la ment professionalment i crea el seu propi canvi. Com qualsevol aprenent creiem que per imposició l'aprenentatge no es consolida per tant cal oferir espais on els mestres puguin anar creant el seu procés personal de canvi. Així i tot en tot moment hem tingut ben present que calia trobar moments d'unió per definir quin treball concretarem com a centre. Precisament en aquest moment s'observava un xic de desordre entre les aules de primària o cicles descompensats en el

punt que es trobaven. Paral·lelament i durant totes les fases s'està oferint la lectura de referents teòrics i pràctics.

Durant la Fase II s'han executat les següents accions:

- Definició del pla de treball.
- Trobades de reflexió i lectures de referència.
- Recollida i anàlisi de material utilitzat a les aules.
- Recollida d'evidències de la necessitat.

Aquesta fase s'ha portat a terme durant els mesos octubre, novembre i desembre del 2018. Algunes actuacions com les trobades conjuntes i les lectures s'han prolongat durant la tercera i quarta fase (Figura 5).

La **Fase III** consisteix en el disseny de les millores de la pràctica educativa, és a dir, és el moment que delimitem les accions que portarem a terme durant el canvi. A grans trets, la fase pretén impulsar i dinamitzar processos de millora en l'àmbit d'escola i incidir en provocar i aplicar processos d'innovació educativa dins les aules. Aquesta fase l'hem dividit en dos grans blocs, un fa referència a algunes actuacions portades a terme a l'inici de curs per tal de començar amb èxit el pla de millora i l'altra que inclou diferents activitats i accions a llarg termini, començades a la segona fase i que no conclouran fins a la fase quatre del projecte.

A l'inici de curs per arrencar el pla de millora i sota demanda dels docents en les reflexions prèvies es van organitzar els horaris tot garantint dues franges horàries àmplies tenint en compte que podien ampliar-se si el tutor/a ho trobava convenient i assegurar dues persones a l'aula en aquests espais temporals per portar a terme les propostes educatives. A mesura que es pogués la segona persona que participes en l'aula seria la tercera mestra del cicle. D'aquesta manera facilitaríem l'organització, la reflexió i les trobades entre els docents.

Amb aquests canvis inicials vam poder començar les propostes d'aprenentatge a les aules de primària. Gràcies a les observacions de pràctiques de referència i les lectures facilitades, els mestres estan experimentant amb noves metodologies a les seves aules.

Paral·lelament s'organitzen trobades amb temàtiques referents al treball per projectes, el paper del mestre actiu, observació del currículum i el treball competencial són algunes de les temàtiques treballades en aquests espais.

Per tant dividim en dos blocs les actuacions d'aquesta Fase III:

- Accions portades a terme el juliol del 2018; presa d'acords en l'elaboració dels horaris i recursos humans i delimitació de les propostes de millora.
- Organització de trobades temàtiques, inici d'implantació i intercanvi d'experiències del claustre; aquestes accions són iniciades l'octubre del 2018 i s'allargaran durant part de la Fase IV (Figura 5).

La **Fase IV** del pla de millora inclou el desenvolupament, seguiment i avaluació de les millores portades a terme. Per tant durant aquesta fase se segueixen les propostes

iniciades en les etapes anteriors pel que fa a activitats executades a l'aula. Hi afegim la recerca d'evidències (observació del treball a les aules i l'anàlisi de materials) les quals ens justifiquen l'encert del canvi. Simultàniament s'iniciarà un treball al voltant de les competències bàsiques per tal de familiaritzar-nos amb el currículum i començar a dibuixar un disseny per enregistrar els projectes treballats en cada curs i en conseqüència quines competències i continguts s'hi han treballat.

Cal esmentar que en aquest moment temporal el centre es troba immers en l'execució de la fase tres del pla de millora i té dibuixat i programat algunes de les actuacions que es portaran a terme en la Fase IV i Fase V. Per tant les propostes presentades en l'article, referents a l'avaluació, no s'han dut a terme encara i poden ser modificades en un futur.

La fase IV queda organitzada de la següent manera:

- Seguiment de les propostes de millora executades a les aules.
- Reflexions conjuntes entorn temàtiques relacionades amb els projectes d'investigació (continuació de la Fase III).
- Recerca d'evidències de l'implantació del canvi.
- Treball curricular entorn les competències.

Cal fer un apunt, actualment (gener 2019), tal com s'ha dit, estem portant a terme accions de la Fase III i algunes de la Fase IV (Figura 5). Aquestes estant previstes ser continuades fins al maig del 2019.

Està previst que durant la cinquena i **última fase** es porti a terme les avaluacions del procés i les reflexions al voltant de la continuïtat del projecte. Dividirem aquestes valoracions en tres blocs; els alumnes, els docents i la comunitat educativa. Tot i que amb l'atenció directa els docents ja estem observant els nostres infants i les seves reaccions si volem que formin part activa del canvi cal demanar-los com se senten i com estan vivint directament els canvis a l'aula. Amb aquestes aportacions en centrarem a detectar en quin grau s'assoleixen les competències: social i ciutadana, d'aprendre a aprendre i d'autonomia, iniciativa personal i emprenedoria. A la vegada és prioritari saber si els nostres alumnes gaudeixen i estan motivats per l'aprenentatge. Evidentment no deixarem de banda els resultats acadèmics que assolim amb el treball per projectes però aquest punt el treballarem amb els i les mestres fent una anàlisi dels resultats; a nivell de claustre farem una avaluació de la millora de la pràctica i la incidència en l'aprenentatge, a la vegada que revisarem en quin grau s'ha treballat i assolit les competències bàsiques.

Com Equip Directiu i equip promotor del canvi necessitarem fer una avaluació del procés de treball fet, una anàlisi de l'assoliment dels objectius marcats en un inici, d'un estudi de l'organització temporal, formadors, horaris, trobades i material utilitzat.

Finalment està previst una valoració per part de la comunitat educativa. Aquesta inclourà des d'aspectes més emocionals, acadèmics, d'informació i d'acompanyament.

Volem que sigui una enquesta anònima i que vagi acompanyada per uns resultats en forma de xerrada a les trobades d'inici de curs 2019-2020.

Les actuacions previstes per executar durant la Fase V són:

- Avaluació del procés de treball, la millora de la pràctica i la incidència en l'aprenentatge per part del claustre.
- Acords sobre la continuïtat del treball i el desenvolupament de la millora per part dels mestres.
- Avaluació del procés i organització per part de l'Equip Directiu.
- Valoració per part de les famílies.

Totes aquestes valoracions, portades a terme durant els mesos d'abril, maig i juny de 2019 (Figura5), ens serviran per arribar acords sobre la continuïtat del treball i marcar-nos nous objectius de cara pròxims cursos. Durant el mes de juny de 2019 un cop fetes les valoracions corresponents començarem a dibuixar les següents necessitats.

	JN/JL 2018	ST 2018	OC 2018	NV 2018	DS 2018	GN 2019	FB 2019	MÇ 2019	AB 2019	MG 2019	JN 2019
Fase I											
Fase II											
Fase III											
Fase IV											
Fase V											

Figura 5: Calendari de Fases
Font: Elaboració pròpia

7. Conclusions i perspectives de futur

“El único currículum integrado auténtico es el que nace de los intereses y preocupaciones de los alumnos”

Beane (2005, p.218)

Com tot procés de canvi cal que esperarem un espai temporal oportú per tal de saber si estan consolidades o no les propostes inicials. És d'aquesta manera que caldrà deixar passar un parell o tres de cursos per afirmar que s'ha aconseguit amb tots els seus aspectes l'objectiu inicial plantejat. Aquest punt no està en contradicció d'analitzar si durant els mesos que portem aplicant el pla de treball s'estan executant les propostes d'aprenentatge que ens havíem marcat. Com a claustre coincidim amb Jaume Carbonell (2014) quan destaca que cal molt de temps per modificar les pràctiques educatives ja establertes als centres i per tant no es pot provocar un canvi de la nit al dia ja sigui per decret d'un equip que lidera o per les ganes d'un col·lectiu de mestres; cal seguir uns passos concrets com fixar objectius, contextualitzar la millora, implicar els mestres, disposar dels ajuts necessaris, afavorir espais de reflexió.... Per construir el canvi.

A mesura que s'està executant el treball in situ a les aules detectem que cal un acompanyament més exhaustiu en alguns cicles, s'observen diferències entre els mestres al voltant del concepte d'aprenentatge globalitzat. Caldrà doncs fer més trobades per intercanviar experiències i potser fer canvis en alguns cicles per oferir una nova mirada en alguns aspectes. Així i tot en general hi ha ganes de mantenir la dinàmica a les aules i com equip cal aprofitar aquesta motivació per anar perfilant els canvis.

Coincidim amb Fernando Hernández i Montserrat Ventura (2008) quan parlen de la dificultat d'entendre el concepte de globalització i de crear situacions de globalització a les aules, ja que segons els autors tenim un currículum oficial organitzat per matèries i una trajectòria de fer a les escoles d'acumulació de sabers. A la vegada el concepte d'integració dels coneixements és molt complicat d'organitzar en l'àmbit didàctic i cal, sobretot, una actitud investigadora i flexible per part dels mestres per poder observar si tots els infants assolixen l'objectiu d'integrar els aprenentatges de manera globalitzada.

Com equip després de marcar-nos algunes de les valoracions que portarem a terme en la Fase IV del pla de treball ens hem adonat que és essencial fer una trobada a finals de juny del 2019 per poder unificar aspectes sobre el treball que hem portat a terme, és a dir, necessitem ajuntar tot el claustre i marcar unes idees que han de ser comunes com escola. Com grup promotor, i tal com hem anat dient, cada cicle i cada persona ha anat i està experimentant lliurement, en som conscients, i creiem que hi ha de ser aquest espai però caldrà trobar el moment de marcar la línia conjunta d'escola i incloure-la als documents de centre.

En relació a la valoració anterior prevista, com a claustre i equip directiu caldrà analitzar altres aspectes, no directament lligats amb el pla de millora però sí amb l'organització general d'escola. Haurem de visualitzar quines són les nostres prioritats i en conseqüència les dels nostres infants. Per tant analitzarem les sortides de centre i les festes que organitzem durant el curs. Caldrà organitzar reunions informatives a la comunitat educativa quan el canvi s'unifiqui i reflectir-ho amb una modificació del Projecte Educatiu de Centre. Aquests aspectes han anat sorgint durant algunes de les reflexions portades a terme al centre entorn la nostra manera de fer.

Valorem molt positivament l'organització del pla de millora i els passos que estem seguint; el document de Lago i Onrubia (2011) ens ha servit de guia per concretar processos d'anàlisi i reflexió, delimitar els continguts que seran objecte de canvi, les etapes o fases que anirem seguint i les tasques de l'equip promotor entre altres.

Queda pendent finalitzar el document per enregistrar els projectes fets en cada curs, fer partícips els alumnes més activament en l'avaluació tot creant una diversitat de valoracions possibles on siguin agents actius i anar obrint els reptes a temàtiques més de llengua i literatura. Alguns d'aquests aspectes potser seran objectes d'estudi en propers plans de millora i ens ajudaran a ser més a prop d'aconseguir unes escoles dinàmiques que garanteixin la relació, la comunicació i el creixement personal on tots els infants assolixin

les competències bàsiques per intervenir en la societat amb uns mestres crítics i compromesos amb la seva tasca d'educar.

En l'àmbit personal poder plantejar a l'escola un pla de millora m'ha permès enriquir-me professionalment en diferents aspectes. Per una banda, la lectura d'articles i publicacions i la visualització de noves tendències tot recordant alguns actors clàssics et fa moure la necessitat de renovar-te professionalment i t'ajuda a estar constantment actualitzat. Tot i que la teva inquietud personal ja opta per estar al dia, moltes vegades la feina diària del centre t'impedeix tenir el temps necessari.

Planificar el pla de millora conjuntament amb un equip de treball on hi ha entesa et fa despertar les ganes de portar a terme el projecte i que aquest surti amb bons resultats. És important formar un bon equip de treball, on la sinceritat prevalgui per sobre de tot i es comparteixi l'objectiu de la millora, per tant, va ser aquesta idea la que em va fer decidir per acompanyar-me dels meus companys d'equip directiu. A la vegada quan comences a observar les primeres evidències de l'encert en l'objectiu és una dosi d'energia per continuar amb el projecte, la teva ment s'activa i comença a pensar en noves propostes possibles a portar a terme.

Cal ser conscients, tal i com hem comentat anteriorment, que per portar a terme els plans de millora és necessari temps i dedicació, per tal seria molt necessari que des de l'administració facilitessin als centres estratègies per engegar nous projectes. No cal un professional extern per iniciar-los, és més factible que l'activitat i la iniciativa sorgeixi del claustre però sí que caldria oferir al coordinador o promotor del projecte d'innovació un lliurament d'hores lectives per coordinar-lo i que aquestes no fossin en reteniment d'hores de reforç i classes.

Així i tot, no tot és un camí planer, com ja hem comentat en alguna ocasió, no tothom pensa i fa el procés per igual, per tant també he après de dinàmiques conciliadores, estratègies de motivació i resolució de conflictes. Si quan hi ha un petit entrebanc no hi posem solució, molt probablement aquest acabarà creixent i afectarà en el pilar que sosté el pla de millora.

“Si tenéis el hábito de tomar las cosas con alegría, rara vez os encontrareís en circunstancias difíciles”

Baden Powell (n.d)

Referències bibliogràfiques

Beane, J. A. (2013). *La integración del currículum*. Madrid: Morata.

Besalú, X. (2015). L'escola i el futur/L'école et l'avenir. *Temps d'Educació*, (48), 257-274.

Carbonell, J. (2000). *La aventura de innovar: El cambio en la escuela*. Madrid: Morata.

Carbonell, J. (2017). *Pedagogías del siglo XXI: Alternativas para la innovación educativa*. Barcelona: Octaedro.

- Cabré, A., Fonolleda, J., Majó, J., Cals, J., Franch, J.,...Prats, J. (1979). *Catalunya cap a l'any 2000*. Barcelona: Blume.
- Coll, C. (1986). *Marc Curricular per a l'ensenyament obligatori*. Barcelona. Departament d'Ensenyament.
- Cuervo, A. (2001). *Queda Prohibido*. Consultat 26 gener 2018, des de: <http://anonimaveneciana.blogspot.com/2013/11/queda-prohibido-de-alfredo-cuervo.html>
- Decroly, O. (1987). *La funció de globalització i altres escrits*. Barcelona, Grup 62.
- Delingny, F. (2015). *Los vagabundos eficaces*. Barcelona, UOC.
- Dewey, J. (1918). *Las escuelas del mañana*. Madrid, Librería de los sucesores de Hernando.
- Dewey, J. (1995). *Democracia y educación*. Madrid, Morata.
- Freinet, C. (1972). *El text lliure*. Barcelona, Laia.
- Freinet, C. (1973). *Els plans de treball*. Barcelona, Laia.
- Freire, P. (1969). *La educación como práctica de la libertad*. Madrid, Siglo XXI.
- Hernández, F.H & Ventura, M. (2008). *La organización del currículum por proyectos de trabajo: el conocimiento es un calidoscopio*. Barcelona, Octaedro.
- Hernández, F. (1988a). La globalización mediante proyectos de trabajo. *Cuadernos de Pedagogía, (185), 12-14*
- Hernández, F. (2000). Los proyectos de trabajo: la necesidad de nuevas competencias para nuevas formas de racionalidad. *Educar, (26), 039-51*.
- Hernández, F. (2002). Los proyectos de trabajo. Mapa para navegantes en mares de incertidumbre. *Cuadernos de pedagogía, (310), 78-82*.
- Hernández, F. (2017). *Fem projectes o entenem la vida de l'escola com un gran projecte?*. Consultat 20 novembre 2018, des de: <http://xtec.gencat.cat/web/.content/curriculum/xarxacb/treball-projectes/Resum-conferencia-Fernando-Hernandez.pdf>
- Kilpatrick, W. (1951). *Philosophy of education*. Universitat de Michigan. Macmillan.
- Kilpatrick, W., Rugg, H., Washburne, C. i Bonner, F. (1967). *El nuevo programa escolar*. Buens Aires: Losada.
- Lago, J.R., Onrubia, J. T. (2011). *Un modelo de asesoramiento para la mejora de las prácticas educativas*. E. Martin y J.Onrubia (coords.), *Orientación educativa. Procesos de innovación y Mejora de la Enseñanza*, 11-32. Barcelona. Graó.
- Martín, X. (2012). *Per a una pedagogia del servei. Treball per projectes i ApS*. Barcelona: Minyons Escoltes i Guies de Catalunya.
- OCDE. OIE-UNESCO. UNICEF LACRO. (2016). *La naturaleza del aprendizaje: Usando la investigación para inspirar la práctica*. France, OCDE. Ginebra, OIE-UNESCO. Panamá, UNICEF.